

ביקורת ספרים

מהדורת ספר יחזקאל – ביקורת נמוכה גבוהה

מאת

צפורה טלשיר

ספר יחזקאל (תורה נביאים כתובים: מהדורת האוניברסיטה העברית בירושלים), עורכים משה גושן-גוטשטיין ושמריהו טלמון, עורך עמית גילן מרכוס, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשס"ד, 40 + רלא + lxi עמודים

הקהילה המדעית מקדמת בברכה מאליפה את הכרך השלישי במהדורת מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית בירושלים. עבודת מפעל המקרא נמשכת שנים ארוכות, ורק בעשור האחרון החלו לצאת לאור הכרכים הראשונים: כרך ישעיה פורסם בשנת תשנ"ד/1995, כרך ירמיה יצא בשנת תשנ"ז/1997, וכרך יחזקאל, שראה אור בשנת תשס"ד/2004, השלים את הוצאת שלושת ספרי הנביאים הגדולים. מפעל המקרא ממשיך בעבודתו, והכרך המתוכנן הבא הוא תרי עשר.

עורכי הכרך הם משה גושן-גוטשטיין, שכבר איננו בינינו שנים רבות, אך הוא וצוותו הכינו חלק מן החומר למהדורה זו, ושמריהו טלמון, ייבדל לחיים ארוכים, שערך את הכרך הזה בפועל. לידם עשו במלאכה גילן מרכוס, כעורך עמית, וצוות חוקרים – חוקרים עמיתים, ראשי מדורים ועוזרי מחקר – ששמותיהם חבויים בצד האחורי של דף השער הראשון, ותודות נתונות להם בדברי הפתיחה, אבל, כדרך העולם, הם שנשאו בעיקר עול הכנת המהדורה. על פי שיטת העבודה במפעל המקרא, החוקרים וראשי המדורים מופקדים על תחומים שהם מתמחים בהם, דרך משל רפאל זור מופקד על נוסח המסורה, דוד ויסרט על תרגום השבעים, בנימין קדר על הוולגטה, שרגא אסיף על הפשיטתא, שלמה נאה על ספרות חז"ל, וישראל ייבין על כתבי היד העבריים. יש לקוות שכך יהיה גם בעתיד, ושלא יסתפקו בעשיית המלאכה, אלא בעשייתה על ידי טובי החוקרים, איש איש בתחומו.

אין שיעור לעבודה המושקעת במהדורה מסוג זה. היא בנויה על ידע בתחומים רבים – במסורה, בתרגומים העתיקים, במגילות מדבר יהודה, בספרות חז"ל, בכתבי יד מימי הביניים, וממילא גם בספרות הפירוש והמחקר המודרנית. היא דורשת תשומת לב מדוקדקת לים של פרטים ויכולת ניתוח וסינתזה של נתונים רבים המאירים את תולדות הנוסח. גם הפקתה

הטכנית, הצורנית, מסובכת מאוד, אף כי היום, כך דומה, הדרך כבר סלולה, והכרכים מופקים בעזרת מאגר נתונים ממוחשב שפיתח גילן מרכוס.

כל עמוד במהדורה בנוי שלושה חלקים: טקסט, אפראטים והערות שוליים (ראו פקסימילה של עמוד לדוגמה להלן עמוד 595). טקסט הפנים הוא נוסח המסורה על פי כתר חלב, כולל הערות המסורה הקטנה והגדולה. ארבעת האפראטים הם: (א) התרגומים העתיקים, (ב) מגילות מדבר יהודה ומובאות מן המקרא בספרות חז"ל, (ג) כתבי יד עבריים מימי הביניים וקטעי גניזה, (ד) ממצא הנוגע להבדלים בכתבי, בניקוד ובטעמים. ההערות כתובות בעברית ובאנגלית – באנגלית עם הפנים לעולם הגדול, ובעברית לצורכי פנים, ואולי מטעמים לאומיים (האם גם מספור העמודים בעברית הוא מס שפתיים לאותה מגמה?). ההערות מבוססות בעיקרן על מערכת של סימנים וקיצורים, ומי שיודע לפענח אותם, ומסוגל להשתמש במהדורה כזאת, חזקה עליו שביין את ההערות גם בלעז, והכפילות מיותרת במידה רבה. ויתור על ההערות הכתובות כביכול בעברית יפנה מקום להסברים שהיום ניתנים בצמצום רב.

המהדורה מסובכת ומורכבת ועשויה להיראות לקורא התמים ככלי ליודעי ח"ן בלבד. אך מרגע שהקורא – הנמנה מן הסתם עם אנשי המקצוע – מפענח את מערכת הסימנים והקיצורים, המהדורה הופכת פשוטה ובהירה. מסייע לכך מקרא הקיצורים והסימנים הנפרד המצורף לספר, כך שהמשתמש יכול לקחתו עמו לכל מקום במהדורה ולהיעזר בו לפענוח הכתוב.

כדי לקרב אל דעת הקורא אביא כמה דוגמאות פשוטות וקצרות של המידע הספון בדפי המהדורה וזאת ושל דרך הצגתו.

(א) יח' י 8: וַיֵּרָא לְכָרְבִּים תִּבְנִית יָד אָדָם תַּחַת כְּנָפֵיהֶם

באפראט הראשון מופיעה ההערה הבאה (הקריאה בחומר האפראטים משמאל לימין):
 (2) num_{II} & יד אדם. הדיבור המתחיל (lemma) הוא 'יד אדם'. המידע הנמסר לאחריו משמעו שבתרגום היווני הקדום (G⁻) יש חילוף יחיד/רבים (num). המעיין צריך להבין מכאן שבתרגום השבעים מופיעים במקום 'יד אדם' שמות עצם בלשון רבים, ואכן כך: χερῶν ἀνθρώπων. הסימון II מפנה לאפראט השני, והסימון (2) מפנה אל ההערות בחלק האחרון של העמוד.

באפראט השני נוסף המידע הבא: 4QEzek^a, LamR_{mss} 1:41(16b), LamRBuber_{mss} יד ידי 1:13(38b) ומשמעו: בקטע מגילת יחזקאל מקומראן מערה 4 (4QEzek^a) ובציטוט הכתוב המקראי בחלק מכתבי היד של איכה רבה (LamR_{mss}), כולל במהדורת בובר (LamRBuber_{mss}), מופיעה הגרסה 'ידי', במקום נוסח המסורה 'יד'.

ההפניה מן האפראט הראשון אל השני היא ניטרלית ואינה מגלה אם המהדירים סבורים שהגרסה שבתרגום היווני מלמדת שלעיני המתרגם הייתה גרסה ברבים, כמו שמעידים המגילה והציטוט באיכה רבה. ולבסוף, ההערה (2) לפסוק 8 בשולי העמוד, בעברית ובאנגלית:

(בעברית: 8 '(2)הש' פס' 21 (ושוב, באנגלית: 8 '(2)cf v21).

ההערה, הנכפלת בעברית ובאנגלית, שולחת את המעיין לפסוק 21: 'וְדָמוֹת יָדֵי אָדָם תַּחַת כַּנְפֵיהֶם' – זו עדות חותכת נוספת, מאותו הקשר, ללשון רבים 'ידי'. הנוסח היווני בפסוק 21 הוא $\chiειρῶν ἀνθρώπου$, כלומר 'ידי' לשון רבים ו'אדם' לשון יחיד. מכאן חוזרת השאלה לפסוק 8 ולעדות תרגום השבעים בו. יוצא שלשון הרבים בתרגום השבעים, הן למול 'יד' הן למול 'אדם', שתי פנים לה: לשון הרבים עבור 'יד' מעידה על גרסה שונה בעברית, 'ידי', ואילו לשון הרבים עבור 'אדם' אינה מעידה על גרסה שונה, אלא נגררת אחרי לשון הרבים 'ידי', והיא מידי המתרגם. הטיפול בגרסה פשוטה זו מלמד עד כמה מסובך תהליך פענוח עדותם של עדי הנוסח הקדומים.

(ב) יח' מא 5: וְרָחַב הַצֶּלַע אַרְבַּע אַמּוֹת סָבִיב סָבִיב לְבֵית סָבִיב

II > ⑥ [לבית סביב]. האפראט הראשון מציין שהמילים 'לבית סביב' אינן מיוצגות בתרגום היווני. אמנם יש בכך כדי להקל על הטקסט הפלאונסטי של נוסח המסורה, אך נוסח דומה חוזר ביח' מא 10, ושם נשמרים בתרגום היווני כל המרכיבים: 'וּבֵין הַלְשָׁכוֹת רָחַב עֶשְׂרִים אַמָּה סָבִיב לְבֵית סָבִיב סָבִיב' = $\epsilonῦρος πηχῶν εἴκοσι τὸ περιφερὲς τῷ οἴκῳ κύκλῳ$ (הצמד 'סביב סביב' מיוצג בתרגום השבעים ליחזקאל כמעט בכל הופעותיו על ידי κύκλῳ, או צורות דומות, ללא הכפלה). ההפניה לאפראט השני מובילה שוב לנתון מקטעי המגילה הקומראנית: (2) > 4QEzek [סביב³, כלומר המילה 'סביב' השלישית (האחרונה בפסוק) חסרה במגילה. הקשר בין הגרסה המיוצגת בתרגום היווני ובין זו של המגילה מסופק. הספק נובע גם ממצב הקטע במגילה, כפי שמתברר בהערה (2) לפסוקנו:

5 (בעברית: 5 '(2)זיהוי הקטע אינו ודאי (ושוב, באנגלית: 5 '(2)identification of fragment is uncertain

שוב, מי שיכול להשתמש במהדורה זו, חזקה עליו שהוא מבין את המילים האנגליות הפשוטות שבהערה, והמקבילה העברית של ההערה מיותרת. אשר למידע הנמסר בהערה, הוא ברור אך חלקי מאוד. השורה האמורה בטקסט הקומראני נראית במהדורה כך: סביב [לבית והוצלעות.

אם כך נראתה השורה במגילה, אכן 'סביב' האחרונה חסרה, אלא שמדובר בצירוף מסופק של קטע קטנטן (קטע 5), המכיל את האותיות 'בית וה' בלבד, לקטע אחר (קטע 4). כעדות המהדירים בפרסום הרשמי של מגילות קומראן,¹ ייתכן מאוד שעדות המגילה לגרסה שונה אינה תקפה, ושהשריד הקטן, שלא כל אותיותיו ברורות, שייך למקום אחר. מכל מקום כדי

1 J. E. Sanderson, '4QEzek^a', E. Ulrich et al. (eds.), *Qumran Cave 4, X: The Prophets* (DJD, XV), Oxford 1997, p. 214

להבין את הבעיה צריך המשתמש לפנות למהדורת הטקסט הקומראני, שכן המהדורה שלפנינו אינה מספקת מידע מלא.

לעתים המידע נמסר ללא כל הסבר, כגון:

(ג) יח' א 14: וְהַחַיִּים רָצוּא וְשׁוֹב קְמָרָה הַבֶּזֶק.

הפסוק הזה חסר בתרגום היווני. המהדורה מוסרת את המידע ואינה מסבירה אותו כלל. ולעתים ההערות מתפתחות לכדי פירוש קצרצר, למשל:

(ד) יח' ל 3: כִּי קָרֹב יוֹם וְקָרֹב יוֹם לִיהֵנָה יוֹם עֲנֵן עַת גּוֹיִם יִהְיֶה

באפראט הראשון נמסר שהמילה 'ענן' אינה מיוצגת בתרגום היווני, ועל כך כתוב בהערה: 'ל"ענן" בהקשר של יום הדין הש' לד' 12, יואל ב' 2, צפ' א 15 ועוד'. משמע כדי לעגן את גרסת נוסח המסורה מובאת שורת מקורות המעידים על הופעת 'ענן' בהקשרים דומים, בניגוד לגרסת תרגום השבעים.

ולבסוף, דוגמה מורכבת קצת יותר, שמראה היטב כיצד קוצר היריעה מונע מן המעיין מידע שלם הנחוץ לו לשם שימוש מושכל.

(ה) יח' 12: וְתִשָּׂאֲנִי רוּחַ וְאֶשְׁמַע אַחֲרֵי קוֹל רַעַשׁ גָּדוֹל כְּרוֹן כְּבוֹד יְהוָה
מִמָּקוֹמוֹ

אפראט ראשון: $\text{S} = \text{S} + \text{λεγόντων}^{(1)} + \text{G}_{\text{var}}$ [גדול]. כלומר אחרי המילה 'גדול' נוספה בכתבי יד של תרגום השבעים המילה λεγόντων , שפירושה: 'לאמר, ותוספת כזאת יש גם בפשיטתא, התרגום הסורי (S). התוספת מחדדת את הבנת המילים הבאות – 'ברוך כבוד ה' ממקומו' – כקריאה, כציטוט.

באפראט השני כתוב: $(\text{herm}?)^{(2)}$ ברומ (DJD 11:345) 4QShirShabb^f 20–22:7 [ברוך]. המהדירים מפנים אל החיבור הקומראני 'שירות עולת השבת', ומצטטים משם את המילה 'ברום'. המעיין מתרשם מן הנתון הזה שהכתוב מיחזקאל מצוטט בחיבור הקומראני, ובמקום 'ברוך' כתוב שם 'ברום', גרסה שלדעת המהדירים היא (אולי) תוצאה של פרשנות מדרשית (hermeneutic variant). ולא כן הוא, כפי שמלמדת ההערה ⁽²⁾ בשולי העמוד:

12 ⁽²⁾ אולי משקף כפל 'ברוך/ברום' (חילוף כ/מ); הש' י 4, 16–17, תה' עב 19 ומטבע התפילה 'ברוך ה'.

ועוד באה בהערה הפניה למאמר של קרול ניוסם. וכל זה גם באנגלית. ובכן הגרסה המצוטטת באפראט היא 'ברום', ואילו ההערה מדברת על כפל 'ברוך'/'ברום', ולא ברור מניין הוא נלמד, עד שהולכים אצל הטקסט עצמו. הטקסט הקומראני נשען על תיאור המרכבה בפרקים א, י ביחזקאל, ואינו קשור לפרק ג, שהוא הנדון כאן. כתוב בו על הכרובים: 'וברכו בהרומם [...]

102-9

עמוד לג מספר יחזקאל, מהדורת האוניברסיטה העברית

גְּדוּלִי). אפשר אם כן שהכתוב ב'שירות עולת השבת' נסמך על כתובנו, ואולי, כדעת המהדירים, משחק בכפל 'ברוך'/'ברום'.

אבל חשוב מכל אלה, היה על המהדירים להציע את האפשרות שבכתובנו יש אכן לקרוא 'ברום' במקום 'ברוך', כפי שאמר כבר שמואל דוד לוצאטו (שד"ל): 'קול רעש אינו מתיישב על קול של דבור, אלא על קול כנפי החיות בלכתן [...] לפיכך נ"ל [נראה לי] ברור כי טעם המליצה הזאת כטעם וירם כבוד ה' (למטה י"ד ד'). וירמו הכרובים (שם ט"ו). בעמדם יעמדו וברומם ירמו (שם י"ז). וזה מפני שהכ"ף והמ"ם קרובות מאד במכתב שמרוני שהוא העברי הקדמון.² זאת אף שאין לגרסה זו עדי נוסח ישירים.

*

המטרה המוצהרת של המהדורה היא 'להעיר את תשומת לבו של המעיין לכל התייעוד המצוי בידנו כדי לאפשר לו להסיק את מסקנותיו' (עמ' 11), אך אם המעיין אינו חוקר מקרא, או למצער חוקר נוסח המקרא, לא דבר של מה בכך הוא להגיע למסקנות על בסיס המידע שהאפראטים מספקים. עורכי המהדורה, שהם בני הֶכֶּי בחקר הנוסח בכלל וברזי הספר המסוים בפרט, חייבים להיות הגשר בין המידע לאפשרויות הסקת המסקנות ממנו. באפראטים הם מוסרים בעיקרו של דבר מידע, ואילו בהערות הם משתפים את המעיין בדיעותיהם, בשיקוליהם ובמסקנותיהם. הרושם הוא שידע רב הולך לאיבוד בעיבוד האובייקטיבי והלקוני של החומר. ועוד מצהירים המהדירים 'ששחזור "הנוסח המקורי" אינו המטרה העליונה של מהדורה מדעית של המקרא' (שם). לטעמי 'הנוסח המקורי' הוא המטרה העליונה של מהדורה מדעית של המקרא, ומראית העין האובייקטיבית אינה מצליחה להסתיר זאת. נקודת הסיום של כל דיון בתולדות נוסח המקרא היא נקודת ההתחלה של הנוסח הנדון – הוא שואף להגיע אל הנוסח המקורי, גם אם לרוב הוא ערטיילאי ואינו בר השגה.

אך אחרי ככלות הכול זוהי מהדורה מדעית למופת, המוסרת בצורה מדויקת ומובנית את המידע הקיים על נוסח המקרא, ומאירה אותו בהערות קצרות וחשובות, שהן בבחינת צעד מעבר לעובדות ומוֹרָה דרך להערכת היחס בין עדי הנוסח והשלכותיו על דמות הנוסח המקורי. יש לקוות שאורה לא יועם בצל המהדורות החדשות ההולכות ומתהוות, ה־Biblia Hebraica Quinta, שבמסגרתה כבר יצאו לאור חמש המגילות, עזרא ונחמיה וספר דברים, והיא מצטיינת בפירוש טקסטואלי-ביקורתי עצמאי מעבר לאפראט במתכונתו המוכרת מן המהדורות הקודמות, וה־Oxford Hebrew Bible, שיש לו יומרה גדולה יותר לשחזר נוסח עברי מתוקן. מן הראוי לציין בשולי הדברים שהכרך מוקדש לאב טקגי אוצוקי, מייסד קהילת 'בית שלום' ביפן, קהילה קטנה התומכת בצניעות ובהתמדה בחקר המקרא ובסטודנטים הלומדים מקרא באוניברסיטאות בארץ. יבואו על הברכה.